

ARCHITEKTURA

CHASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS

ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO

POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

8-A/2012

ZESZYT 30

ROK 109

ISSUE 30

YEAR 109

MAGDALENA RZESZOTARSKA-PAŁKA*

TRADYCJA WINNYCH SADÓW NA TERENIE POMORZA ZACHODNIEGO

THE TRADITION OF VINEYARDS ON THE AREA OF WESTERN POMERANIA

Streszczenie

Tradycja zakładania winnic na terenie Pomorza Zachodniego związana jest z okresem aktywności zakonów cysterskich. Pierwsze winnice na wzgórzach położonych w granicach podszczezińskiej wsi Gołecin (niem. Frauendorf, Golazin, Golentin) założono w 1243 r., kiedy to klasztor cysterek objął w posiadanie cały obszar doliny rzeki Grężnica. Najdłużej przetrwały sady winne, założone na wzgórzu zwieńczonym później tzw. Wieżą Bismarcka, a związane z tym miejscem tradycja została na stałe utrwalona w jego nazwie – Winne Wzgórze (niem. Weinberg). Obecnie winnice zniknęły niemal zupełnie z krajobrazu miasta Szczecina i jego okolic, pozostały jedynie zdziczałe krzewy winorośli, porastające jedne ze wzgórz goctawskich – Wzgórze Elizy (niem. Eisenhohe). W artykule zostanie przedstawiona tradycja uprawy winorośli na terenie Pomorza Zachodniego i możliwości jej odtworzenia obecnie.

Słowa kluczowe: historia sztuki ogrodowej, ogrody użytkowe, winnice

Abstract

The tradition of vineyards on the area of the Western Pomerania is connected with the period of the activity of Cistercian orders. The first vineyards on hills in village Gołecin (ger. Frauendorf, Golazin, Golentin) were established in 1243, when the monastery of Cistercian nuns took possession of the entire area of the valley of the river Grężnica. Vineyards established on the hill, crowned later with the so-called Tower of Bismarck, and the tradition associated with this place permanently was strengthened in his name – Vine Hill (ger. Weinberg). At present, vineyards disappeared almost completely from the landscape of the city of Szczecin and his surroundings, only feral bushes of the grapevine covering ones of Goctlaw hills – Elisa's Hill (ger. Eisenhohe) stayed. In the article will be presented the tradition of the wine growing on the area of the Western Pomerania and the possibilities of its reconstructing at present.

Keywords: garden art history, utilitarian gardens, vineyards

* Dr inż. Magdalena Rzeszotarska-Pałka, Katedra Projektowania Krajobrazu, Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie.

1. WPROWADZENIE

Winorośl jest jednym z najstarszych gatunków roślin uprawianych przez człowieka. Krzewy winorośli, prowadzone w formie pergoli czy też sznurów pionowych, a także zbiór winogron i tłoczenie wina przedstawione są na freskach i płaskorzeźbach zachowanych w egipskich grobowcach pochodzących sprzed około sześciu tysięcy lat. Winorośl znana była również starożytnym cywilizacjom Bliskiego Wschodu w Mezopotamii, Asyrii i Babilonie. Za sprawą Fenicjan jej uprawa została rozpowszechniona w krajach leżących nad Morzem Śródziemnym. Według przekazów Ksenofonta i Teofrasta, pochodzących z V i IV w. p.n.e., Grecja słynęła z wysoko rozwiniętej kultury uprawy winorośli – Grekom znana była uprawa nowych odmian z nasion, nawożenie, cięcie, szczepienie i obrączkowanie krzewów. Od Greków umiejętność uprawy winorośli przejęli Rzymianie, a wraz z ich podbojami winorośl trafiła na tereny dzisiejszej Francji, Hiszpanii i Niemiec, a później do innych krajów Europy. Stosunkowo niedawno winorośl pojawiła się w Ameryce i Australii. We wschodnich stanach USA rozpoczęto jej uprawę w początkach XVII, w Kalifornii pod koniec XVIII, a w Australii dopiero w połowie XIX w.¹

Historia uprawy winorośli i zmieniający się obszar jej uprawy związane są ściśle ze zmieniającym się klimatem, a zwłaszcza okresami jego ocieplenia i oziębienia. Pierwszy okres ocieplenia klimatu wiąże się z wielką popularnością wina w starożytnej Grecji i Rzymie, a następny – przypadający na średniowiecze – przyczynił się również do pojawienia się winorośli w Polsce. Winne sady przeżywały swój największy rozkwit w Polsce w XIV i XV w., co związane jest również z wyższymi temperaturami, jakie występowały w okresie wielkich odkryć geograficznych. Z kolei regres, który rozpoczął się w polskim winiarstwie w XVI w., związany był zarówno z coraz powszechniejszym i tańszym importem wina z południa Europy, jak i z pojawiającymi się w Polsce coraz bardziej mroźnymi zimami, które w wielu przypadkach zupełnie niweczyły plon winogron. Kolejne ocieplenie klimatu w XX i XXI w. przyczyniło się do przesunięcia uprawy winorośli dalej na północ – na teren Danii, Szwecji, Estonii, Litwy, północnych Niemiec².

2. UPRAWA WINOROŚLI NA TERENIE POLSKI

Pierwsze ślady winorośli odnalezione na obszarze dzisiejszego państwa polskiego pochodzą z materiałów kopalnych z okresu trzeciorzędu. Nasiona winorośli odkrył W. Szafer w kopalni soli w Wieliczce, co dowodzi, że już w neolicie rosła w formie dzikiej na terenie Polski³. Historia uprawy winorośli jest szczególnie silnie związana z okolicami Zielonej Góry oraz Małopolskim Przełomem Wisły. Propagatorami uprawy winorośli były głównie zakony cystersów i benedyktynów oraz dwory książęce. Potrzeba uzyskania własnego wina do celów liturgicznych wynikała z trudności w jego transporcie z innych miejsc, dlatego też zakładano liczne winnice w przyklasztornych gospodarstwach. Z kolei polscy książęta i możnowładcy również zabiegali o posiadanie własnych winnic. Zakładali je przy swoich zamkach już od początku XIII w., a niektóre z nich przetrwały do XVIII w. Od wieku XIV zakładała je również zamożniejsza szlachta oraz mieszczanie. W późniejszym okresie winnice powstawały również przy szpitalach.

¹ J. Lisek, *Amatorska uprawa winorośli*, Warszawa 1997.

² Zależności te, analizowane na podstawie wykresu przedstawiającego zmiany temperatury Morza Sargassowego od 1000 r. p.n.e. do 1975 r., przedstawiono m.in. [w:] P. Chetpiński, J. Gembara, I. Ochmian, J. Grajkowski, *Uprawa winorośli w okolicach Szczecina*, III Seminarium Winiarskie 23.01.2009 r., Prace Instytutu Zarządzania i Inżynierii Rolnej PWSZ w Sulechowie, s. 63-68.

³ B. Sękowski, R. Myśliwiec, *101 odmian winorośli*, Warszawa 1996, s. 11.

W XV w. obszarami najbardziej intensywnej uprawy winorośli w Polsce był Śląsk oraz okolice Sandomierza, Poznania i Torunia. Winnice zakładali specjaliści sprowadzeni najczęściej z Francji. Książę Henryk Sandomierski, nadając ok. 1166 r. joannitom winnicę w Zagości nad Wisłą, sprowadził dla nich również trzech winiarzy, którzy czuwali zarówno nad prowadzeniem winnicy, jak i produkcją wina⁴.

Pierwsze historycznie udokumentowane informacje o zielonogórskich winnicach pochodzą z 1314 r. Zakony cystersów uprawiały winorośl w Gościkowie, Bledzewie, Obrze, a także Świebodzinie i Gubinie. Pod koniec XIV w. rozpoczął się proces przejmowania klasztornych winnic w dzierżawę przez mieszczan. Schyłek XV w. okazał się dla lubuskich winnic wyjątkowo pomyślny – w Gubinie mieszczanie przekształcili miejskie pastwiska w winnice, a ich wina docierały do bardzo odległych ośrodków miejskich. Sprzyjający klimat oraz położenie Zielonej Góry na nasłonecznionych wzgórzach były głównymi czynnikami pozwalającymi na ciągłe powiększanie obszarów objętych uprawą. Dlatego też Zielona Góra jest najdalej na północ położonym w Europie punktem, gdzie winnice istniały na tak dużą skalę. W 1740 r. odnotowano powolny upadek produkcji wina, spowodowany rozwojem uprawy zbóż, a co za tym idzie konsumpcji piwa jęczmiennego i wódki. Na przełomie XIX i XX w. Zielona Góra posiadała 2220 winnic podzielonych na 51 rewirów. W latach 20. i 30. XX w. zaczęto stopniowo likwidować winnice zielonogórskie ze względu na rozwój przemysłu metalurgicznego. Ostatecznie, okres II wojny światowej doprowadził do całkowitego zniszczenia zielonogórskich winorośli⁵.

Załamaniu polskiego winiarstwa na pozostałym obszarze kraju nastąpiło już w XVI w., gdy transport wina z krajów, gdzie uprawa była łatwiejsza, stał się dużo tańszy i tym samym bardziej dostępny. W Polsce tymczasem coraz mroźniejsze zimy niweczyły plon winogron, co czyniło uprawę coraz droższą i nieopłacalną. Ostatecznego spustoszenia w polskich winnicach dokonały długotrwałe wojny w XVII w.⁶.

3. WINNICE W SZTUCE OGRODOWEJ

Winnice, obok sadów, ogródków ziołowych i warzywnych, stanowią jeden z głównych typów ogrodów użytkowych. Ogród użytkowy został zdefiniowany w Tezaurusie sztuki ogrodowej⁷ jako fragment ogrodu, przeznaczony do uprawy roślin użytkowych (zioł, warzyw, krzewów i drzew owocowych), a jego znaczenie i położenie w stosunku do głównego ogrodu ozdobnego zmieniało się wraz z kolejnymi epokami stylowymi. Winnice, zakładane już od czasów starożytnych, stanowiły i nadal stanowią w wielu rejonach świata (Toskania, południowa Francja, Hiszpania, Kalifornia) znaczącą dominantę krajobrazową, zarówno ze względu na rozległy obszar, jaki zajmują, oraz specyficzną ekspozycję w krajobrazie – zwykle na południowym stoku wzgórza oświetlanego promieniami słońca, jak również ze względu na samą kompozycję, uwarunkowaną względami użytkowymi. Rzędy krzewów winorośli, oplatające wzniesienia, kształtują tarasowe zbocza w charakterystyczny sposób, rozpoznawalny dla każdego. Szczególne zasługi w rozpowszechnieniu w Europie winnic w okresie średniowiecza mają zakony benedyktyńskie i cysterskie, które przy swoich założeniach klasztornych sytuowały zwykle kwaterowe ogrody użytkowe, takie jak: warzywniki, ogródki ziołowe, sady oraz winnice. W późniejszych epokach winnice były zwykle sytuowane w odległych częściach założen ogrodowych,

⁴ W. Włodarczyk, *Małopolski Przełom Wisły regionem winiarskim?*, „Powiśle Lubelskie” nr 6, Lublin 2006, s. 8.

⁵ B. Kres, *Winiarstwo na Ziemi Lubuskiej*, Poznań 1972, s. 43-51.

⁶ P. Szelągowska, *Wpływ zastosowania mikoryzy na wielkość, jakość plonu i skład chemiczny winorośli odmiany Danmarpa Polonia*, praca magisterska wykonana w Katedrze Ogrodnictwa ZUT, promotor: dr hab. inż. P. Chępiński, prof. nadzw., Szczecin 2012, maszynopis, s. 7-8.

⁷ M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 269.

stanowiąc często swoistą granicę z sąsiednimi polami uprawnymi czy też krajobrazem otwartym. Na terenie Pomorza Zachodniego winnice nigdy nie stanowiły tak ważnego elementu krajobrazu jak w wymienionych rejonach (przede wszystkim ze względów klimatycznych), były jednak obecne już od czasów średniowiecza w formie niewielkich założeń sytuowanych na zboczach wzgórz, zlokalizowanych często w sąsiedztwie zbiorników wodnych (np. rozlewiska Odry).

4. WINNICE W OKOLICACH SZCZECINA

Tradycja zakładania winnic na terenie Pomorza Zachodniego sięga XIII w. i związana jest z okresem aktywności na tym obszarze zakonów cysterskich⁸. Pierwsze winnice na wzgórzach położonych w granicach podszczezińskiej wsi Gołęcin (niem. *Frauendorf, Golazin, Golentin*) – obecnie stanowiącej północną dzielnicę Szczecina – założono w 1243 r., kiedy to klasztor cysterek objął w posiadanie całą obszar doliny rzeki Grężnica. Sprowadzenie cysterek na teren Pomorza zbiegło się w czasie z pierwszymi próbami aklimatyzacji winnych krzewów i rozpowszechniania ich uprawy poza obszarami południa Europy. W XIII w. cysterki założyły na zboczach obecnych Wzgórz Warszawskich (Zielonego i Elizy), zlokalizowanych na terenie Gołęcina, winnice użytkowane aż do XIX w. Zakonnice wykorzystały bardzo dobre warunki klimatyczne – doskonałe nasłonecznienie stromych zboczy wzniesień morenowych oraz sąsiedztwo dużych zbiorników wodnych – rozlewiska Odry i jeziora Dąbie, zapewniające odpowiednią wilgotność. W XIV w. klasztor cysterek sprowadził kolonistów z Nadrenii w celu rozwoju na większą skalę uprawy winorośli. Pod koniec XVII w. winnice te należały do szwedzkiego komisarza Klinkowstöma. Krzewy winorośli były najdłużej uprawiane na Wzgórzu Elizy (niem. *Elisenhöhe*, obecnie nazywane Wzgórzem Kupały) – jeszcze w 1864 r. uprawiało je czterech gospodarzy. Ostatecznie, decydujący wpływ na zanikanie uprawy winorośli na omawianych wzgórzach miała rozwijana w innych okolicach Szczecina uprawa chmielu, z którego ważone w szczecińskich browarach piwo było tańsze od wina i trafiło do znacznie szerszego kręgu odbiorców.

5. WINNICE NA WZGÓRZACH ZIELONYM I ELIZY

Założona przez cysterki na stokach Zielonego Wzgórza winnica dała mu pierwotną nazwę Winnogóra (niem. *Weinberg*). Uprawa winogron rozwinęła się w XV i XVI w., a w XVIII w. odnotowano wzmiankę źródłową o mistrzu winiarskim M. Grellim, działającym na terenie omawianej winnicy. W 2 połowie XIX w. Winnogóra zmieniła kilkakrotnie właścicieli. W 1890 r. Bandoli zbudował na stoku wzniesienia, w miejscu, gdzie znajdował się spory płaskowyż, letnią restaurację o nazwie *Weinberg*, która stała się niezwykle popularna wśród ówczesnych szczecinian za sprawą funkcjonującej tu sali tanecznej, strzelnicy oraz bogatego wyboru win serwowanych przez winiarnię. Lokal funkcjonował do 1945 r., stanowiąc cel wycieczek zarówno okolicznych mieszkańców, jak i odwiedzających Szczecin. Niezagospodarowane po zakończeniu II wojny światowej zabudowania uległy obecnie całkowitej dewastacji⁹. W 1912 r. wzniesiono na szczycie wzgórza wieżę widokową, nazwaną na cześć Otto von Bismarcka, premiera Prus i pierwszego kanclerza Rzeszy po zjednoczeniu Niemiec, Wieżę Bismarc-

⁸ Należy jednak wspomnieć, iż na teren Pomorza tradycja uprawy winorośli dotarła zarówno dzięki działalności zakonów cysterskich, jak i za przyczyną osiedleńczej aktywności książąt pomorskich, którzy sprowadzali tu osadników z Saksonii, doskonale obeznanych z produkcją wina.

⁹ *Encyklopedia Szczecina*, t. 1 i 2, pod red. T. Białeckiego, Szczecin 2000, s. 381, 700.

ka (niem. *Bismarckturm*)¹⁰ (il. 1). Obecnie na Winnej Górze z bogatego wyposażenia rekreacyjnego pozostała jedynie częściowo zrujnowana Wieża Bismarcka (obecnie nazywana Wieżą Gocławską). Na zboczach można jeszcze dzisiaj odnaleźć liczne zdziczałe krzewy winorośli, które są pozostałością po winnych sadach uprawianych na własne potrzeby przez właścicieli wzgórza aż po lata 30. XX w. Krzewy te były posadzone na „własnym korzeniu”, bez szczepienia na podkładkach, co pozwoliło im przetrwać bez żadnej opieki kilkadziesiąt mroźnych zim¹¹ (il. 2).

Podobnie zachowały się do dzisiaj zdziczałe krzewy winorośli oraz drzewa owocowe na południowym stoku Wzgórza Elizy. Na szczycie tego wzgórza istniała również od połowy XIX w. restauracja *Elisenhöhe*, z obszernym tarasem widokowym, z którego rozciągały się dalekie panoramy na rozlewisko Odry, jezioro Dąbie oraz pobliską dolinę wokół potoku wpadającego do rzeki. Teren wokół był zagospodarowany w formie parku naturalistycznego, a uroku ścieżkom spacerowym dodawały sady winne i owocowe prowadzone na zboczu opadającym w kierunku rzeki. Obecnie na terenie Wzgórza Elizy, obok pozostałości winnic, odnaleźć można jedynie fundamenty budynku restauracji, liczne samosieje zacierające pierwotną kompozycję parkową oraz wzniesiony w latach 1939-1944 potężny betonowy schron przeciwlotniczy, stanowiący swoistą dominantę krajobrazową.

Il. 1. Winnogóra, początek XX w. (<http://sedina.pl/galeria/displayimage.php?pid=18311> – dostęp: 15.09.2012)

III. 1. Vine Hill, at the beginning of XXth (<http://sedina.pl/galeria/displayimage.php?pid=18311>)

¹⁰ Niemieckie społeczności wznosiły w latach 1869-1934 budowle w kształcie wieży lub kolumny, których zadaniem było stawienie Otto von Bismarcka i wyrażanie niemieckiej dumy narodowej. Ustanowiony zwyczaj nakazywał, aby na wieżach kilka razy w roku zapłonął płomień ku czci kanclerza, a uroczystości takie miały przypadać na urodziny czy też w rocznicę śmierci patrona. W Polsce zachowało się 17 z 40 prawdopodobnych wież. Projektantami szczecińskiej Wieży Bismarcka byli Wilhelm Kreis z Düsseldorfu i Kurt Hozaeus z Berlina. Wysokość rotundy wynosiła 22 metry. Budowlę po wojnie nazwano Wieżą Widokową lub Gocławską.

¹¹ Badania nad możliwością uprawy winorośli w okolicach Szczecina prowadzą od kilku lat naukowcy z Katedry Sadownictwa ZUT.

II. 2. Winnogóra obecnie (foto M. Rzeszotarska-Pałka)

III. 2. Vine Hill at present (photo by M. Rzeszotarska-Pałka)

Plany przywrócenia tradycji winnych sadów na terenie Szczecina są obecnie dyskutowane zarówno pod kątem możliwości praktycznych uprawy różnych odmian winogron (w Katedrze Sadownictwa ZUT), jak również pod kątem wzbogacenia walorów krajobrazowych i turystycznych miasta, a także odbudowy jego tożsamości kulturowej (w Katedrze Projektowania Krajobrazu ZUT). Odtworzenie winnic na wzgórzach Zielonym i Elizy wydaje się być jak najbardziej realne ze względu na sprzyjające warunki klimatyczne, ukształtowanie terenu oraz tradycje w ich prowadzeniu¹².

Tereny obu wzgórz są obecnie niezagospodarowane, porastają dziką roślinnością, przez którą coraz trudniej przedostać się na ich szczyty, z których można jeszcze podziwiać piękne panoramy na rozległą dolinę Odry, jezioro Dąbie i odrzańskie wyspy (Dębinę, Radolin, Czarnotękę, Żabią Kępę oraz Kiełpińską Kępę), a także położone poniżej dzielnice Szczecina (m.in. Stare Miasto z Zamkiem Książąt Pomorskich). Tradycja miejsca może stanowić obecnie podstawę do przywrócenia winnic na stoku Winnej Góry czy też Wzgórza Elizy. Staranne odczytanie i pozna-

¹² Liczne plantacje winorośli, zlokalizowane w Rattey, Burg Stargard i Loddin w Meklemburgii – Pomorzu Przednim, znajdują się po drugiej stronie Odry w Niemczech, niemal na takiej samej szerokości geograficznej co Pomorze Zachodnie. Z tamtejszych winnic pochodzi wina takich odmian jak: Regent, Rondo, Phoenix, Solaris. Uprawa winorośli została podjęta już w 2010 r. w Doświadczalnej Stacji Badawczej ZUT w Ostoi koło Szczecina. Winnica w Ostoi zajmuje 0,25 ha, a odmiany w niej uprawiane to: Regent, Cabernet Cortis, Solaris i Monarch – odporne na ujemne temperatury, choroby grzybowe i szkodniki. Por. R. Rozwarski, P. Chęćpiński, I. Ochmian, *Stan upraw winorośli w województwie zachodniopomorskim*, [w:] Materiały V Konferencji Winiarskiej, Prace Instytutu Zarządzania i Inżynierii Rolnej PWSZ w Sulechowie, Kalsk 2011, s. 78.

nie tej tradycji warunkuje opracowanie współczesnych koncepcji zagospodarowania tej przestrzeni, które będą wyrastać z lokalnych tradycji i pozwolą tym samym na przywrócenie jej oryginalnych cech krajobrazowych. W Katedrze Projektowania Krajobrazu powstały pierwsze koncepcje, które zakładają wprowadzenie „winnych ogrodów” u podnóża Wzgórza Elizy. Oczywiście możliwości ich realizacji są jak na razie niewielkie, ale być może przy współpracy z władzami miasta Szczecina możliwe byłoby chociaż założenie winnicy pokazowej. Przywrócenie *genius loci* Winnej-góry może stać się szansą na wykreowanie przestrzeni kulturowej ożywiającej tę zaniedbaną część miasta.

6. PODSUMOWANIE

Tradycja winnych sadów na terenie Pomorza Zachodniego sięga swoimi początkami XIII w. Uprawa winorośli, prowadzona z różną intensywnością aż po wiek XIX, została zupełnie zaniechana po II wojnie światowej i dopiero na początku XXI w. doczekała się reaktywacji. Obok wspomianej już uniwersyteckiej winnicy w Ostoi, powstały w ostatnim dziesięcioleciu liczne winnice na całym obszarze Pomorza Zachodniego. Należy tu wymienić założoną w 2003 r. największą plantację winogron w Nastazinie (powiat goleniowski), która po rozbudowie w 2009 r. zajmuje obecnie powierzchnię ok. 1 ha i w której w 2008 r. po raz pierwszy wyprodukowano wino z odmian Rondo i Regent oraz Kristaly i Calastra. Powierzchnia pozostałych winnic nie przekracza 0,5 ha – często są jednym z elementów gospodarstw agroturystycznych, a wino produkowane jest w nich jedynie na własne potrzeby właścicieli. Plantacje liczące od 300 do 800 krzewów różnych odmian, z przewagą odmian Rondo i Regent, znajdują się m.in. w Mieszkowicach, Drzeninie, Pырzycach, Połczyniu Zdroju, Kosinku, Silnowie, a także w okolicach Stargardu Szczecińskiego¹³. Choć wymienione winnice nie odgrywają obecnie znaczącej roli w krajobrazie Pomorza Zachodniego, ich istnienie i dalszy rozwój może przyczynić się do odbudowy tradycji uprawy winorośli na tym terenie, a co za tym idzie przywrócenia tradycji miejsca. Jest to wyjątkowo ważne w kontekście rewitalizacji północnych dzielnic Szczecina, położonych na Wzgórzach Warszawskich, które wciąż czekają na odpowiednie koncepcje zagospodarowania zdegradowanych obecnie przestrzeni. Przywrócenie tradycji malowniczych winnic na stokach wzgórz Zielonego i Elizy może stanowić dobry przykład do odbudowy krajobrazu kulturowego tych terenów.

LITERATURA

- CHEŁPIŃSKI P., GEMBARA J., OCHMIAN I., GRAJKOWSKI J., *Uprawa winorośli w okolicach Szczecina*, [w:] *Materiały III Seminarium Winiarskiego*, Prace Instytutu Zarządzania i Inżynierii Rolnej PWSZ w Sulechowie, Sulechów 2009.
- Encyklopedia Szczecina*, t. 1 i 2, red. T. Białecki, Szczecin 2000.
- KRES B., *Winiarstwo na Ziemi Lubuskiej*, Poznań 1972.
- LISEK J., *Amatorska uprawa winorośli*, Warszawa 1997.
- ROZWARSKI R., CHEŁPIŃSKI P., OCHMIAN I., *Stan upraw winorośli w województwie zachodniopomorskim*, [w:] *Materiały V Konferencji Winiarskiej*, Prace Instytutu Zarządzania i Inżynierii Rolnej PWSZ w Sulechowie, Kalsk 2011.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.

¹³ *Ibidem*, s. 78-80.

SZELAĞOWSKA P., *Wpływ zastosowania mikoryzy na wielkość, jakość plonu i skład chemiczny winorośli odmiany Danmarpa Polonia*, praca magisterska wykonana w Katedrze Ogrodnictwa ZUT, promotor: dr hab. inż. Piotr Chełpiński, prof. nadzw., Szczecin 2012, maszynopis.

SĘKOWSKI B., MYŚLIWIEC R., *101 odmian winorośli*, Warszawa 1996.

WŁODARCZYK W., *Małopolski Przełom Wisły regionem winiarskim?*, „Powiśle Lubelskie” nr 6, Lublin 2006.